

ΗΡΑΚΛΗΣ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

Φωτογραφία μέσα από την ιστορία ή ιστορία μέσα από τη φωτογραφία;

Η ιστορία εννοείται βασικά ως γραπτή, κυρίως, αφήγηση σημαντικών γεγονότων που αναφέρονται σε έθνη, πρόσωπα, χώρες, ορισμένες περιόδους της ζωής των λαών. Ο ορισμός αυτός του λεξικού Τεγόπουλου-Φυτράκη περιλαμβάνει επίσης το σύγγραμμα που περιέχει μια τέτοια αφήγηση, την επιστήμη που θεμελιώνει τη σχετική έρευνα, το σχετικό μάθημα που διδάσκεται στα σχολεία. Ο ορισμός εγείρει ερωτήματα όπως, για παράδειγμα, με ποια κριτήρια ιεραρχούνται τα σπουδαία γεγονότα ενός λαού και πώς τεκμηριώνεται η αντικειμενικότητα της ερμηνείας τους; Παρότι η ιστορία διαθέτει μεθοδολογία και άξιους επιστήμονες, το ότι ο καρπός του έργου της αξιοποιείται αποφασιστικά, κυρίως μέσω της υποχρεωτικής παιδείας, στη διάπλαση εθνικού φρονήματος και συλλογικής μνήμης, δημιουργεί τον πειρασμό παρεμβάσεων με στόχο την καλλιέργεια επιθυμητών ιδεολογικών ανακλαστικών και προτιμώμενων θεωρήσεων. Έτσι, η εκδοχή της ιστορίας που προκρίνεται ως επίσημη συντάσσεται και κυκλοφορεί με την άμεση ή έμμεση κηδεμονία της πολιτικής εξουσίας που ελέγχει ότι αυτή συμβαδίζει με τους σκοπούς της. Το αποτέλεσμα συχνά καταλήγει να είναι αρκετά λιγότερο από αντικειμενικό, παρά τις εξαιρετικές προσπάθειες που έχουν σημειωθεί για μια ανεξάρτητη ή αναθεωρητική γραφή της ιστορίας. Διαφωτιστικό είναι το παράδειγμα του πρόσφατου βιβλίου που υπήρξε καρπός συνεργασίας γάλλων και γερμανών ιστορικών, επιχειρώντας μια διμερώς αποδεκτή απόδοση της σύγχρονης ιστορίας των δυο λαών που ενεπλάκησαν ακόμη και μέσα στον 20^ο αιώνα σε πολέμους και κατοχή εδαφών. Το εγχείρημα βέβαια συνιστά αυτόματη αποδοχή του ότι οι επίσημες ιστορίες των δυο χωρών μέχρι τώρα κατέφευγαν στη μεροληψία και τη μονομέρεια. Από την άλλη, αν υποθέσουμε ότι το πόνημα διαθέτει σχετική αντικειμενικότητα στα διμερή θέματα είναι βέβαιο ότι πράττει το ίδιο με την ιστορία άλλων λαών της περιοχής;

Σημαντικά ιστορικά κείμενα είναι γνωστά από την αρχαιότητα η συστηματική αφήγηση όμως της ιστορίας ενός λαού είναι πολύ νεότερη υπόθεση που σχετίζεται με τη δημιουργία κρατών-εθνών και την ανάγκη να στηριχτεί η ταυτότητά τους μέσα από μια «κοινή» ιστορία και τη μελέτη των οικείων παραδόσεων, έργο που ανέλαβε η λαογραφία στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Το 19^ο αιώνα η θέσπιση υποχρεωτικής εκπαίδευσης για τη βασική μόρφωση των μαζών που συνέρεαν στις πόλεις λόγω εκβιομηχάνισης και ραγδαίας αστικοποίησης, αναβάθμισε το ρόλο της ιστορίας. Την ίδια εποχή, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, εμφανίστηκε η φωτογραφία που χάρη στην πιστή και μηχανική απεικόνιση του κόσμου αξιοποιήθηκε ως μέσον τεκμηρίωσης και αναδύθηκε σταδιακά ως πολύτιμο εργαλείο στην εικονογράφηση της ιστορίας. Η φωτογραφία δεν χρησιμοποιήθηκε ως πηγή έρευνας για την ιστορική αλήθεια, όσο για να στηρίξει εικονογραφικά μια επιλεγμένη εκδοχή της. Κι αυτό παρότι οι

φωτογράφοι, παρά την υποκειμενικότητα της μαρτυρίας τους, είναι αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων, κάτι που τους καθιστά πολύτιμους συνεργάτες μιας ιστορικής έρευνας και όχι απλούς εικονολήπτες.

Η ρήση ότι η ιστορία του 20^{ου} αιώνα γράφτηκε με φωτογραφίες μαρτυρά τη στενή σχέση που η φωτογραφία διατήρησε με την εικονογράφηση των γεγονότων μετά την ανάδυση του φωτορεπορτάζ και των εικονογραφημένων περιοδικών τη δεκαετία του '20. Οι φωτογράφοι έγιναν απαραίτητα συστατικά κάθε σημαντικού γεγονότος τοπικής ή διεθνούς εμβέλειας. Δεν είναι υπερβολικό να πει ίσως κανείς ότι μερικά από τα σημαντικά γεγονότα του 20^{ου} αιώνα είναι ανεξίτηλα συνδεδεμένα με φωτογραφίες. Η χρήση της φωτογραφίας στην εικονογράφηση της ιστορίας παρέμεινε σημαντική και μετά τη δεκαετία του '60 όταν η ζωντανή τηλεοπτική μετάδοση πήρε τα ηνία της ενημέρωσης. Η φωτογραφία βέβαια υπήρξε επίσης μεροληπτική: αρκετές είναι οι περιπτώσεις όπου αποδείχτηκε ότι φωτογραφίες είχαν παραποιηθεί, σκηνοθετηθεί, λογοκριθεί, οι οποίες μάλιστα στην εποχή τους συμμετείχαν στο πολιτικό γίγνεσθαι. Για όλα αυτά η φωτογραφία τα τελευταία τριάντα περίπου χρόνια γνώρισε κριτική και άσκησε αυτοκριτική. Εξετάστηκε στο μικροσκόπιο η στενή όσο και προβληματική σχέση λόγου και εικόνας, όπως και η αλήθεια της ίδιας της εικόνας. Τις τελευταίες δεκαετίες η μεταμοντέρνα σκέψη υπέδειξε πιο εμφατικά από ποτέ την οδό των πολλαπλών ερμηνειών στη θέση της μονοσήμαντης αλήθειας του ακαδημαϊκού ιστορικισμού, ενώ ενίσχυσε τις διεπιστημονικές προσεγγίσεις που δημιουργήσαν πλατύτερη βάση για τη θεώρηση της ιστορίας και την πολυπλοκότητα των φαινομένων που αυτή εξετάζει. Ήταν η ώρα που η φωτογραφική εικόνα έμοιαζε να μπορεί να διεκδικήσει μια κάπως διαφορετική μεταχείριση στον ιστορικό στίβο.

Η εργασία της Susan Meiselas τη δεκαετία του '90 για τον κουρδικό λαό αποτέλεσε τομή σ' αυτή την κατεύθυνση εξαιτίας της φύσης και της μορφής του εγχειρήματος. Εν συντομία, το ιστορικό της εργασίας έχει ως εξής: η Meiselas επρόκειτο να ταξιδέψει στο ιρακινό Κουρδιστάν το 1991 για μια φωτογραφική αποστολή που θα τεκμηρίωνε τις πληροφορίες ότι ο Σαντάμ Χουσείν είχε ισοπεδώσει με εμπρησμούς και αεροπορικές επιδρομές 3.000 περίπου κουρδικά χωριά. Η επιτόπια μαρτυρία και φωτογράφιση μαζικών τάφων συγκλόνισε τη φωτογράφο λόγω της έκτασης και της κτηνωδίας της, παρά τη δεκαετή θητεία της σε εμφυλίους και εξεγέρσεις της Νότιας Αμερικής. Κάνοντας μια σύντομη έρευνα για την ιστορία της περιοχής διαπίστωσε ότι, καθώς οι Κούρδοι δεν είχαν ποτέ αποτελέσει ανεξάρτητο κράτος και οι πληθυσμοί τους ζούσαν διαμελισμένοι και καταπιεσμένοι σε τέσσερις χώρες, δεν υπήρχε σύγγραμμα που να αναφέρεται στην ιστορία τους, παρότι αριθμούν πάνω από είκοσι εκατομμύρια. Ό,τι υπήρχε διαθέσιμο ήταν κυρίως παλιές αναφορές και ημερολόγια δυτικών αξιωματούχων και περιηγητών. Πώς θα μπορούσε να γραφεί η ιστορία ενός λαού στον οποίο τα κράτη της περιοχής αρνούσαν την εθνική ανεξαρτησία και εδαφική κυριαρχία;

Έτσι, της γεννήθηκε μια πρωτότυπη ιδέα: να δημιουργήσει ένα φωτογραφικό λεύκωμα, διανθισμένο με αφηγήσεις, χρονολόγια,

χάρτες, επιστημονικές και κυβερνητικές αναφορές και πλήθος ακόμη ιστορικών ντοκουμέντων, δημιουργώντας ένα πρωτότυπο κολλάζ που θα περιέγραφε ελλειπτικά και με ικανή βάση στην εικόνα την ιστορία του κουρδικού λαού. Ένα βιβλίο που θα μπορούσε να περάσει από χέρι σε χέρι, να γίνει σημείο αναφοράς για την αυτογνωσία ενός λαού τα τελευταία 125 χρόνια. Άρχισε λοιπόν, με επισκέψεις στις χώρες της περιοχής που ζουν κουρδικοί πληθυσμοί, να συγκεντρώνει φωτογραφίες κάθε λογής: οικογενειακά κειμήλια, φωτογραφίες γάμων και πανηγυριών, καρτ-ποστάλ με εικόνες αγωνιστών, φωτογραφίες διαφόρων θεμάτων και εποχών που είχαν τραβηχτεί από στρατιωτικούς, περιηγητές, τουρίστες, εθνολόγους, ανθρωπολόγους, ιεραποστόλους, κατασκόπους αλλά και τοπικούς φωτογράφους. Στον πλούτο αυτό αρχειακού υλικού προστέθηκαν οι δικές της σύγχρονες φωτογραφίες από τη συνθήκη του κουρδικού λαού και πάσης φύσης ντοκουμέντα. Το ετερόκλητο αυτό υλικό συντάχθηκε, με τη βοήθεια μιας πολυμελούς ομάδας, σε λεύκωμα με τον εύγλωττο τίτλο *Κουρδιστάν, Στη Σκιά της Ιστορίας* και εκδόθηκε το 1995, συμβάλλοντας ουσιαστικά σε μια νέα τάση στη θεώρηση της ιστορίας: την απόπειρα «συγγραφής» τμημάτων ή επιμέρους κεφαλαίων της ιστορίας με φωτογραφίες που συνοδεύονται από αφηγήσεις, κείμενα, ποικίλα ντοκουμέντα. Παρότι το έργο διαθέτει αναπόφευκτα πάλι δυτική ρίζα και σε μερικές περιπτώσεις τείνει να γίνει εργαλείο υπεράσπισης του κουρδικού αγώνα, υποδεικνύοντας την εξέλιξη της ιστορίας που απλά έπρεπε να αφηγείται, δημιούργησε μια σειρά από αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις:

A. Η φωτογραφία εδώ, με την κατάλληλη επιμέλεια και σύνταξη, διατηρεί πολύ πιο κεντρικό ρόλο στην αφήγηση, σε σχέση με την κλασική θεώρηση της ιστορίας που προτείνει ένα συνεχές κείμενο με τεκμηριωτική ή διακοσμητική εικονογράφηση. Αυτό δεν σημαίνει ασφαλώς υποκατάσταση του λόγου, καθώς κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, ίσως ούτε επιθυμητό, αλλά μια μερική εξισορρόπηση των ρόλων. Στην ουσία η προσέγγιση αναβαθμίζει τη φωτογραφία από μέσον εικονογράφησης σε ιστοριογραφικό εργαλείο. Αναγνωρίζει συγχρόνως, έμμεσα, τη βαρύτητα του οπτικού πολιτισμού και το σοβαρό ρόλο που θα κληθεί να διαδραματίσει στο άμεσο μέλλον, όχι μόνο στην τέχνη, τη διαφήμιση και την ενημέρωση, αλλά και στη διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι.

B. Καθώς στο εγχείρημα δεν χρησιμοποιούνται μόνο δημοσιογραφικές φωτογραφίες σημαντικών γεγονότων ή προσώπων αλλά αρχειακό υλικό από όλες σχεδόν τις χρήσεις του μέσου (αναμνηστική, επιστημονική, καλλιτεχνική, ταξιδιωτική), δίνεται μια εικόνα της πολυσημίας του και της δυνητικής αξίας του αδιαβάθμητου υλικού που λανθάνει σε αρχεία και οικογενειακές συλλογές για την περισυλλογή πληροφοριών πολύτιμων στη σύνθεση του ιστορικού κειμένου. Η σύνθεση εικόνων διαφορετικών χρήσεων και προθέσεων αποτελεί από μόνη της τολμηρό και ενδιαφέρον εγχείρημα. Η μεθοδολογία καταδεικνύει ακόμη ότι η φωτογραφία μοιάζει συχνά με το κρεμμύδι: περιέχει επιστρώσεις πληροφοριών που ξετυλίγονται ανάλογα με το ερώτημα που τίθεται κάθε φορά, ανοίγοντας

διαφορετικά πεδία ανάγνωσης. Έτσι, η φωτογραφία αναδύεται, εκτός από μέσον τεκμηρίωσης, ως πρωτότυπη πηγή για την ιστορική έρευνα των τελευταίων δυο αιώνων.

Γ. Η δημιουργία ενός τέτοιου έργου εμφανίζει την ιστορία επιμελώς κερματισμένη. Αντίθετα με τη γραμμική ροή του ιστορικού λόγου, το ιδιότυπο αυτό κολλάζ αποκαλύπτει τις ραφές του, καθώς η μετάβαση από εικόνα σε εικόνα συμβαίνει μέσα από αναπόφευκτα άλματα και κενά. Η συνεχής ροή ενός συνεκτικού κειμένου αποκρύπτει την ελλειπτική ενορχήστρωση των πληροφοριών, διαδικασία προβληματική ακριβώς επειδή δεν είναι ορατή, ενώ η επιμελημένη συρραφή εικόνων αποκαλύπτει τη φύση της ιστορίας ως κατασκευής με τεχνητή συγκόλληση. Έτσι, γίνεται εμφανής η μερικότητα της γνώσης, όπως και η συνθετική δομή της ιστορίας που παρουσιάζεται συνήθως ως αμερόληπτη, αρραγής αφήγηση. Η φωτογραφική μέθοδος ενέχει ασφαλώς τους ίδιους πειρασμούς ιδεολογικής χειραγώγησης. Αντιμετωπίζει την ιστορία όμως πιο ευδιάκριτα ως συρραφή εικόνων που απαιτούν ανθρώπινη παρέμβαση στην επιλογή και το ύφος.

Δ. Το έργο της Meiselas, μετά την έκδοσή του αναρτήθηκε σε διαδραστική ιστοσελίδα, καθιστώντας δυνατό το διαρκή εμπλουτισμό της ιστορικής αφήγησης με παρεμβάσεις επισκεπτών που εισφέρουν άγνωστες φωτογραφίες ή πολύτιμα στοιχεία τεκμηρίωσης για ήδη υπάρχουσες. Αυτή η πτυχή, που γίνεται δυνατή χάρη στην ψηφιακή τεχνολογία, εμπεριέχει την αντιμετώπιση της ιστορίας ως δυναμικής, αλληλεπιδραστικής αφήγησης και όχι ως στατικού κειμένου που γίνεται αυθαίρετα καταληκτικό, επιτρέποντας τη διαρκή διασταύρωση και τεκμηρίωση εικόνων και κειμένων, και την ενσωμάτωση νέων στοιχείων.

Το πνεύμα της προσέγγισης αυτής ανιχνεύεται και σε άλλες εργασίες της ίδιας περιόδου, όπως αυτή του Julian Germaine που αναλύει το ποδόσφαιρο μέσα από λήψεις σε γήπεδα, γειτονιές και αυλές, αλλά και υλικό αρχείου που αναδεικνύει το ποδόσφαιρο ως θέμα με βαθιές κοινωνικές προεκτάσεις. Αντίστοιχη είναι αυτή του John Davies με θέμα την ιστορία μιας αγγλικής κοινότητας.

Αν η τομή που προτείνουν οι εργασίες αυτές φαίνεται δύσκολο να βρει ακόμη έδαφος ανταπόκρισης καθώς προϋποθέτει μια ζωτική αλλαγή κέντρου βάρους στη θεώρηση της ιστορικής αφήγησης, πρέπει να αναλογιστούμε ίσως ότι σε μια περίοδο εικονολατρίας όπως η σημερινή η ιστορική αφήγηση μεταλλάσσεται μέσω της διευρυνόμενης χρήσης των ψηφιακών εφαρμογών και πολυμέσων που αναδεικνύουν ως δυνητικό φορέα του ιστορικού έργου το dvd ή την ιστοσελίδα, αναβαθμίζοντας πολλαπλά το ρόλο της εικόνας και αλλάζοντας τη δομή του ιστορικού έργου. Πρέπει επίσης να σκεφτούμε ότι η τρέχουσα επικαιρότητα (μαγιά της μελλοντικής ιστορίας) συντίθεται πρωτίστως από γεγονότα που υπάρχουν σε εικόνες ακόμη και όταν τα γεγονότα προκαλούνται μόνο για να απεικονιστούν, στοιχείο ενδεικτικό του πόσο ευκολότερα εντυπώνονται οι εικόνες στην ατομική και συλλογική μνήμη. Συνοψίζοντας, χάρη σε πρωτοπόρες εργασίες όπως αυτή της Meiselas, υποδεικνύεται η αναβάθμιση της φωτογραφικής εικόνας από εικονογραφικό σε ιστοριογραφικό εργαλείο. Ακόμη, αναδεικνύεται η

αξία της φωτογραφίας ως πρωτογενές ιστορικό υλικό. Υπογραμμίζεται μια νέα στάση απέναντι στον πλουραλισμό του φωτογραφικού μέσου και την ανάδειξη του ρόλου του, για πρώτη ίσως φορά τόσο εμφατικά, στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης. Τέλος, ο δημιουργικός συνδυασμός της ψηφιακής τεχνολογίας με το διαδίκτυο επιτρέπει σταδιακά τη ζωηρότερη παρουσία στη διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι ανθρώπων που αποτελούν το υποκείμενο της ιστορίας, μέσω της διαδραστικότητας των ιστοσελίδων. Οι παραπάνω παρατηρήσεις ευνοούν πλέον έναν ενδιαφέροντα διάλογο όχι μόνο για τη χρήση της φωτογραφίας στην ιστορία αλλά και για την ανάγνωση της ιστορίας μέσα από τη φωτογραφία.

Μια τέτοια ζωτικότερη συνάρτηση της φωτογραφίας με το ιστορικό κείμενο θα έρχεται πάντα αντιμέτωπη με σύνθετα ζητήματα εγκυρότητας της ίδιας της εικόνας και της ανάγνωσής της μέσα από ένα εύθραυστο πλαίσιο, που συχνά απειλείται από τη γειννίαση με άλλες εικόνες, το περιρρέον κείμενο, τη γενικότερη διάταξη εικόνων και κειμένων. Τελικά, η περισσότερο ενεργή παρουσία της φωτογραφίας δεν καθιστά την ιστορική αφήγηση εγκυρότερη ή αντικειμενικότερη. Μεταλλάσσει όμως τη δομή αυτής της αφήγησης καθώς αφαιρεί από το κείμενο την απόλυτη αύρα, ενώ εμπλουτίζει σημαντικά το πεδίο της επιστημονικής έρευνας με πρωτότυπο υλικό, τουλάχιστον για την ιστορία των δυο τελευταίων αιώνων.

Το κείμενο αυτό βασίζεται σε διάλεξη που έγινε στα πλαίσια των Ε΄ Φωτογραφικών Συναντήσεων Κυθήρων.